

ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ ЛАТИНСЬКИХ НАЙМЕНУВАНЬ ОБ'ЄКТІВ, ПРЕДМЕТІВ, ПОНЯТЬ У РОМАНСЬКИХ МОВАХ

ВАСЬКО Р. В.

Київський національний лінгвістичний університет

На сьогодні основні здобутки когнітивізму в мовознавстві визнаються у царині семантики, адже принципові розбіжності у тлумаченні природи лексичного значення слова стали однією з передумов для розмежування структурної (таксономічної, класифікаційної) парадигми і когнітивної.

Стисло прокоментуємо різницю у поглядах науковців (покликань майже не робимо, адже ці позиції вже є загальновідомими і неодноразово мали місце у сучасних працях із лексичної і когнітивної семантики).

Представники структурної семантики розуміли лексичне значення слова як сукупність об'єктивно властивих денотату дистинктивних ознак, уважаючи, що між мовними знаннями й енциклопедичними знаннями про світ існує межа. Тимчасом когнітивна семантика зосередилася на культурній мотивації та енциклопедизмі лексичного значення. На думку А. Вежбицької, “лексичне значення є ментальною сутністю, яка здатна отримати своє власне буття тільки в людській свідомості; воно входить як складова частина до структури знання про навколишній світ, із чим і пов'язаний його енциклопедичний характер” [7, р. 16]. Дослідити семантику слова для прихильників когнітивної семантики – означає насамперед описати еталонний ментальний образ, сформований у свідомості людини, який відповідає слову, а не лише позначити межі денотації.

Структурні семантики розробили процедуру компонентного аналізу, демонструючи можливість розкладання значення слова на семантичні складники (семи), що давало змогу представити семантичну структуру, наприклад, багатозначного слова, синонімічного ряду, лексико-семантичної групи або семантичної парадигми. Когнітивісти ж відмовилися від застосування компонентного аналізу, підкреслюючи синкретизм мовної та енциклопедичної інформації і належність значення слова до концептуальної системи людини, запропонувавши для цього інші методики аналізу.

Ці наведені, здавалося б, полярні позиції представників лексичної і когнітивної семантики, насправді демонструють поступовий перехід від одного етапу розвитку семантики до іншого, перехід від однієї парадигми до іншої. Власне сама мова у процесі свого вдосконалення засвідчує про енциклопедизм лексичного значення, розкриваючи його потенційні можливості у процесі функціонування мовної одиниці для забезпечення власних потреб людини. Спробуємо це підтвердити на прикладах мінімальних складників лексичних значень окремих слів романських мов, що у процесі вживання їх носіями романських мов поступово звільнялися від надлишкових реліктів їхньої мови-основи, якою була латина.

І таке спостереження, як би ми не намагалися слідувати настановам когнітивної семантики, без компонентного аналізу зробити неможливо.

Для виконання цього завдання нам необхідно навести класичне робоче визначення поняття семантичної парадигми слова, на прикладах якої ми будемо робити певні узагальнення.

Семантичну парадигму І. В. Сентенберг розуміє як “порівняно цілу, незамкнену і здатну до розвитку сукупність слів або їх лексико-семантичних варіантів, об’єднаних навколо домінанти спільністю лексичного значення й організованих за допомогою відношень семантичної похідності, які слугують для диференціальної номінації” [6, с. 61].

Для латинської мови характерним явищем було поєднання в межах семантичної парадигми однієї лексеми значень об’єктів чи явищ та їхніх безпосередніх елементів, тобто загального і часткового; цілого та частини. На підтвердження цього положення наведемо такі латинські слова: *unda* – вода, хвиля; *caelum* – небо, повітря; *hōmō* – людина, чоловік; *herba* – луг, трава, рослина; *mālus* – плодове дерево, яблуна; *vādum* – вода, річка, мілина, брід, дно, глибина; *rōbur* – дуб, стовбур; *mōns* – гора, скеля, камінь; *hiēms* – холодне півріччя (осінь, зима), злива, гроза, дощова пора року, зима та ін.

Зіставляючи похідні від згаданих латинських лексем у плані їх семантичного навантаження у французькій, італійській та іспанській мовах, зазначимо, що семантична диференціація у цих мовах проходила нерівномірно. Наприклад, у семантичній парадигмі фр. *onde*, на відміну від ісп. *onda*, *ola*, іт. *onda*, продовжує зберігатися разом із домінантною семою ‘хвиля’ значення “вода, море”, хоча для вираження цих понять існують окремі лексеми *mer* – море та *eau* – вода. Якщо в італійській мові значення “вода, море” у відповідній лексемі *onda* виявляються лише в піднесеному художньо-поетичному стилі, то французьке слово *onde*, за словами В. Г. Гака, може вживатися з цією семантикою в неафективному контексті: напр. *L’onde était transporante / вода була прозорою; sur la terre et sur l’onde / на суші і на морі* [1, с. 686]. Аналогічною є ситуація з ісп. *cielo*, семантичне наповнення якого і на сучасному етапі мовного розвитку містить поряд із семою ‘небо’ значення “повітря, атмосфера” [2, с. 182] (фр. *ciel* та ісп. *cielo* такої семи вже не мають, остаточно закріпивши її реалізацію за рефlekсами лат. *aer*), та ісп. *herba*, що на відміну від фр. *herbe* та іт. *erba* досі зберігає семантику “луг, пасовище” [там само].

Значення “яблуко” та “плід взагалі” також не були остаточно розмежованими у романських рефlekсах лат. *pōmum*. В іспанській мові лексема *pomo* продовжує вживатися для позначення інших, окрім яблука, насіннячкових плодів. У французькій мові лексемі *potte* із домінантною семою ‘яблуко’ використовують для номінації картоплини, соснової шишки, качана капусти та ін., додаючи відповідні уточнювальні слова: напр., *potte de chou*, *potte de terre*, *potte de pin*. Такий засіб номінації сприяє запобіганню непорозуміння, але не відповідає загальнолінгвістичній тенденції до економії мовних засобів. В італійській мові за допомогою лексеми *pomo* можуть бути виражені поняття яблуко (часткове) та яблуна (загальне). Таке ідентичне семантичне поєднання спостерігається у латинській лексемі *mālus* (*um*). В іт. *melo*, рефlekсі лат. *mālus* (*um*), домінантну позицію остаточно займає семантика “яблуко” і поєднання понять яблуко та яблуна вже не відбувається, але воно не зникло остаточно, а було перенесено у семантичний ряд іншої

лексеми – *roto*, попередньо звільненої від латинської семантичної сполуки яблуко / деревний плід. Формальне розмежування семантичної сполуки об'єкт / його частина необов'язково є кінцевою стадією еволюції значеннєвого навантаження словоформ. Так, диференціація у плані відбиття поняття гора та каміння, досягнута іспанською мовою, не дозволила лексемі *monte* стати семантично більш однорідною, адже вона разом із поняттям гора почала вживатися для позначення пустища, порослого лісом або чагарником, та рідколісся.

Низка формальних поєднань цілого та частини, утворених латиною, не були диференційовані жодною з романських мов. Наприклад, на сучасному етапі мовної еволюції у романських мовах так і не відбулося формального розмежування понять людина у значенні “особа чоловічої або жіночої статі”, чоловік – “особа тільки чоловічої статі” та одружений чоловік, що продовжують виражатися за допомогою однієї й тієї ж лексеми: фр. *homme*, ісп. *hombre*, іт. *uomo*. Аналогічною є ситуація із французькими лексемами *fille*, що може мати значення “дівчинка” та “донька”; *femme*, що поєднує семи ‘особа жіночої статі’ та ‘дружина’; *appareil* має значення “апарат”, “літак”; *bureau* “контора, офіс”, “робочий кабінет”, “письмовий стіл” та ін.

У латині та романських мовах зустрічаються лексеми, які вживаються і для номінації цілої ситуації, і для детермінації її суб'єктів, елементів тощо. В окремих випадках при перенесенні таких лексичних форм із латини у романські мови відбувається втрата тих значень, які можна виразити за допомогою інших лексем. Наприклад, у семантичному ряді рефлексів лат. *sēpulcrum*, що вживалося для позначення загальної ситуації поховання та її елементів – могили та померлої людини, відсутнє значення “мертва людина”; значно змінилося на романському мовному ґрунті семантичне навантаження похідних від лат. *grādūs* – крок, хід, рух, сходи, сходинка; фр. *grade*, ісп. *grado*, іт. *grado* найчастіше використовуються на позначення поняття чин, звання, ступінь. Паралельно із диференціацією запозичених із латині семантичних сполук у романських мовах відбувається утворення аналогічних нових: наприклад, фр. *charbonnage* – вугільна шахта, вуглевидобуток, навантаження вугілля, *chasse* – полювання; місце, відведене для полювання; настріляна дичина; гонитва, цькування, *musique* – музика, музичний твір, музиканти, оркестр, ноти; *bâtiment* – будівля, будівництво, будівельники; *dépôt* – передача на збереження; річ, віддана для зберігання; сховище та ін.

У латині зафіксовано велику кількість лексем, що поєднують у своїй семантичній парадигмі позначення предмета й абстрактного поняття, пов'язаного з ним: наприклад, *corpus* – тіло (об'єкт); зріст, колір шкіри (його характеристики); *prōfundum* – безодня, море, підземний світ, пекло (об'єкти); глибина, висота (їхні характеристики); *āgēr* – земля, суша, область, територія, рівнина, поле, рілля (об'єкти); довжина, глибина (їхні характеристики); *mānūs* – рука (частина тіла), сила, влада, мистецтво (абстрактні поняття); *nervus* – жила, сухожилля (судини людини), сила, міць (абстрактні поняття); *palma* – долоня (частина тіла), перевага, слава (абстрактні поняття) та ін. Не можна сказати, що у сучасних романських мовах такі семантичні угруповання вже не зустрічаються. Так, фр. *corps*, ісп. *cuerpo*, іт. *corpo*, які на сучасному

етапі розвитку мови не містять сем ‘зріст, колір шкіри’, що вживалися у латині як характеристики тіла людини, можуть реалізовувати таку якість об’єкта, як щільність, незважаючи на те, що для вираження значення “щільність” у цих мовах наявні лексеми з менш дифузною семантичною парадигмою.

Романські похідні від лат. *prōfundum* стають семантично більш однорідними. Найчастіше за ними закріплюється функція відображення поняття глибина (напр., фр. *profond*, іт. *profondita*, іт. *profondo*, ісп. *profundidad*), а семи на позначення об’єктів, що служили для первісних людей еталоном для усвідомлення розмірів, виходять із їхньої семантичної парадигми. Щодо дифузії понять висота, глибина, товщина, яка спостерігається в латині (лат. *altitūdo*, лат. *prōfundum*), то на романському мовному ґрунті не відбулося остаточного розмежування цих значень. Є випадки, коли для реалізації цих трьох різних понять використовують одну й ту ж лексему: напр., іт. *altezza* “висота, глибина (води), товщина (книги), ширина (тканини)”, іт. *altitudine* “висота, глибина”, фр. *profondeur* “глибина (загальне значення); товщина, висота, довжина (у технічній сфері)”.

Вищенаведені приклади свідчать про те, що частина лексичних основ, запозичених із латини, підлягає на новому (романському) етапі мовного розвитку переорієнтації у плані семантичного навантаження, а саме: нівелювання зайвих сем та перерозподілу (з метою систематизації) між наявними лексичними формами тих значень, що залишаються актуальними для мовців (те, про що ми говорили на початку статті, стор. 3). Однак значна кількість первинно латинських словоформ продовжує своє функціонування на романському мовному ґрунті без особливого зменшення у навантаженні семантичних рядів, що перешкоджає чіткості у плані передачі і сприйняття інформації та ускладнює утворення подальших семантичних відгалужень, адже з причин обмеженості можливостей людської пам’яті і підвищення ризику виникнення непорозумінь у спілкуванні, семантичний ряд не може бути занадто багатокомпонентним.

Таку стриманість у семантичних трансформаціях можна пояснити двома факторами: або відсутністю семантично вільних чи відносно вільних лексем, які б могли взяти на себе деякі зі значень перевантаженої лексеми, або з тиском на носіїв мови традиції вживати лексему із відповідним набором значень. На думку М. О. Луценка, таку стриманість у семантичних перевтіленнях виявляють запозичені лексеми, з якими носії поводяться дуже обережно, аби не спотворити їх первинної форми невмілим уживанням у мові [4, с. 25]. Отже, семантично громіздкі лексеми, що не зазнали переосмислення з боку носіїв латини і без змін мігрували у романські мови, за М. О. Луценком, не слід уважати власне латинськими надбаннями [там само].

Загалом найбільшою кількістю семантично дифузних лексем характеризуються такі лексико-семантичні групи найменувань французької мови: посуду (фр.: *pot* – горщик, глечик, кухоль, казанок, чавун; *cruche* – глечик, кухоль; *gobelet* – кубок, склянка, кухоль; *bouillotte* – чайник, казанок, грілка; *verre* – склянка, чарка, келих, скляний кухоль); одягу (фр.: *capote* – плащ із каптуром, солдатська шинель, лікарняний халат, жіночий капелюшок; *casaque* – плащ із широкими рукавами, жокейська куртка, жіноча кофтинка;

manteau – плащ, пальто, шинель; *gilet* – жилет, фуфайка, кофтина); професій (фр.: *chasseur* – мисливець, стрілець, льотчик-винищувач, посильний у готелі або в ресторані; *praticien* – практик, лікар, робочий скульптурної майстерні; *préparateur* – репетитор, лаборант); інструментів (фр.: *ciseau* – різець, долото, стамеска, зубило; *armorçoir* – бурав, викрутка; *tourne-à-gauche* – бурав, викрутка, гайковий ключ, буровий ключ, інструмент для різьблення, вороток; *compas* – циркуль, морський компас; *rabot* – рубанок, скобель, лопата, гребок) та ін.

Вищенаведені семантично дифузні лексеми є вже здебільшого власне французькими надбаннями. Часом у їхньому значеннєвому ряді можна виділити центральну (домінантну) найуживанішу сему, що значно полегшує процес дешифровки висловлювання слухачем, адже, перш за все, відбувається співвіднесення із загальним контекстом саме центральної семі і, внаслідок її поширення порівняно з іншими семами, у більшості випадків цей процес семантичної підстановки завершується результативно. Ситуація суттєво ускладнюється за умови можливості виділення декількох домінантних сем у дифузному значеннєвому ряді та максимального збігу сфер їхнього використання, що значно підвищує ризик виникнення непорозуміння між комунікантами.

Наведені приклади свідчать про те, що на романському мовному ґрунті відбувається певна переорієнтація складових семантичного навантаження лексем на позначення характеристик об'єктів, предметів, понять. Зміни можуть відбуватися в одному із двох напрямів: або домінантною стає виявлена характеристика об'єкта, предмета, поняття, а їх позначення виходить із семантичного ряду лексеми, реалізуючись іншими засобами, або навпаки, для відбиття в мові їх характеристики залучається інша лексема, а первинна – звільняється від значення, що стало зайвим. Обрання одного із цих способів розвитку когнітивної семантики залежить від того, яке зі значень лексеми може бути виражене за допомогою інших словоформ, реально наявних, або тих, що можуть бути утворені без зайвого дискомфорту для носіїв мов. Однак уникнення значеннєвої дифузії, що розвинулася на більш ранніх стадіях мовної еволюції, не гарантує неможливості повторної появи подібної багатозначності на подальших етапах мовного розвитку, особливо в мовах із неширокими словотворчими можливостями, якими є романські мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В. Г. Французско-русский словарь активного типа / [В. Г. Гак, Ж. Триомф, Г. Г. Соколова, Г. К. Алексеева, Т. Годье]. – М. : Рус. яз., 2005. – 1056 с.
2. Зорько Г. Ф. Новый большой итальянско-русский словарь / Герман Федорович Зорько. – М. : Русский язык-Медиа, 2004. – 1810 с.
3. Латинско-русский словарь / [сост. И. Х. Дворецкий, Д. Н. Корольков]. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1949. – 950 с.
4. Луценко Н. А. Введение в лингвистику слова / Николай Алексеевич Луценко. – Горловка : Издательство ГГПИИЯ, 2003. – 144 с.
5. Платонова Е. Е. Испанско-русский, русско-испанский словарь / Елена Евгеньевна Платонова. – М. : Изд-во АСТ, 2010. – 478 с.

6. Сентенберг И. В. Лексическая семантика английского глагола : [учебное пособие к спецкурсу] / Ираида Владимировна Сентенберг. – М. : МГПИ имени В. И. Ленина, 1984. – 95 с.

7. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction / Anna Wierzbicka. – В. ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 1991. – 502 p.